

DEUİFD LV / 2022, ss. 79-111.

Hadis Usulünde Makrûn Rivayet Olgusu*

Recep BİLGİN**

ÖZ

Hadis rivayetinde önemli hususlardan birisi, bir hadisin muhtelif tarikle rivayet edilmesi meselesidir. Muhaddisler tasnif dönemi öncesinden başlamak üzere bir hadisin farklı varyantlarını elde etmek için yoğun çaba harcamışlardır. Musannifler de bu varyantları eserlerinde tek senette birleştirmek için çeşitli usuller geliştirmişlerdir. Bu usullerden birisi de *makrûn* rivayettir. *Makrûn* rivayet, özellikle zayıf râvilerle güçlü râvileri aynı senedde bir araya getirerek hadisi ve senedi takviye amacına dayanır. Hadis usulünde *makrûn* rivayet, *mütâbaat* rivayetle bazı açılardan ilişkili olsa da yöntem, tanım ve işlev açısından *mütâbaat*tan farklıdır. Bu çalışmada *makrûn* uygulamasının mahiyeti, işlevi, faydası, gayesi ve hadis ilmi açısından önemi gibi konular açıklığa kavuşturularak alana katkı sunulması hedeflenmiştir. Araştırmada *makrûn*un sözlük ve terim anlamı, yöntemi, türleri, tarihsel süreç içerisinde *makrûn* rivayet olgusuna yapılan atıflar, *makrûn* rivayetin gerekçeleri ve işlevleri ile *itibâr*, *âdid*, *mütâbaat* ve *şâhid* kavramlarıyla ilişkisi tahlil edilmiştir. Çalışmada ayrıca *makrûn* rivayetinin anlaşılması için Buhârî ve Müslim'den örnek sened incelemelerine yer verilmiştir. Araştırma bulgularına göre musannifler râviler arasında *makrûn* rivayet ilişkisini, atıf *vavı* ve tahvil *hası* yöntemiyle kurmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sened, Makrûn, Mütâbaat, Şâhid.

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı. Assistant Professor, Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Antakya, Turkey. recepbilgin69@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2858-3039

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 27.04.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 17.05.2022

The Phenomenon of Adjacent/Maqrûn Narration in the Method of Hadîth

ABSTRACT

One of the important issues in hadîth transmission is the issue of narrating a hadîth in various chains/tarîq. Hadîth scholars/muhaddiths have made great efforts to obtain different variants of a hadîth, starting from the pre-classification period. After obtaining the narrations of the hadîth, hadîth authors/musannifs have developed various methods in their works to combine them in a single document. One of these methods is the *adjacent/maqrûn* narration. *Adjacent/maqrûn* narration is based on the purpose of reinforcing the hadîth and the isnâd, especially by bringing together weak narrators and strong narrators in the same isnâd. Although *adjacent/maqrûn* narration is related to *mutabaât* narration in hadîth methodology, it is different from *mutabaât* in terms of method, definition and function. In this study, it is aimed to contribute to the field by clarifying issues such as the nature, function, benefit, purpose and importance of *maqrûn* application in terms of hadîth science. In the study, the dictionary and term meaning of *adjacent/maqrûn*, its method, types, the references made to the phenomenon of *adjacent/maqrûn* narration in the historical process, the reasons and functions of *adjacent/maqrûn* narration, the relationship of *adjacent/maqrûn* with the concepts of *itibâr*, *âdid*, *mutabaât* and *witness/şâhid* were analyzed. In addition, in order to understand the *adjacent/maqrûn* narration, sample isnâd analyzes from Bukhârî and Muslim are included in the study. According to the research findings, the hadîth authors/musannifs established the *adjacent/maqrûn* relationship between the narrators by the method of attribution *vav* and of conversion/tahvîl *ba*.

Keywords: Hadîth, Isnâd, Adjacent/Maqrûn, Mutabaât, Şâhid.

GİRİŞ

Tasnif dönemi öncesi ve tasnif döneminde hadislerin kitâbeti ve tedvîni esnasında titiz bir süreç takip edilerek hadisler tahrîc edilmiş ve kitaplara geçirilmiştir. Bu dönemde râvilerin tenkit ve değerlendirmeleriyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve diğer musannifler bu çalışmalar çerçevesinde hadisin râvilerini tanıyarak eserlerinde rivayetlerine yer vermişlerdir. Râvilerin bir kısmı adalet ve zapt yönünden güvenilir bir kısmı da zayıf kabul edilmiştir. Musanniflerin tahrîc ettikleri râvilerin çoğu, hadis münekkittleri/otoriteleri tarafından güvenilir kategorisinde yer alırken,

bazı râviler de cerh edildiği için zayıf kategorisinde kabul edilmiştir. Bazı musannifler, zayıf râvilerin rivayetini, güvenilir başka bir râviyle aynı senedde bir araya getirmek suretiyle *makrûn* olarak nakletmişlerdir. *Makrûn* uygulaması, hadis metninin üzerine inşa edildiği senedin daha sağlam ve güçlü olduğunu tek bakışta gösteren bir kurulum ve dizilim sistemidir. Böyle bir uygulama, kurulduğu dönemde bilinmiş olsa da *makrûn* uygulamasının keşfedilmesi ve râviler hakkında bilgi veren eserlerde bu uygulamaya sistemli olarak atıf yapılması, ilk defa 4./10. yüzyılın sonlarında Kelâbâzî'nin (ö. 398/1008) Buhârî'nin râvileri hakkında yazdığı *el-Hidâye* isimli eserinde görülmektedir.¹

Hadislerin sağlamlığına ve zayıf râvilerin hadislerinin sıhhat derecesine olumlu katkı sağlayan *makrûn* rivayet, hadis usulünün konuları arasında yer almasına rağmen hadis literatüründe bu alanda ülkemizde akademik bir çalışma tespit edilememiştir. *Makrûn*un ilişkili olduğu mütâbaat ve şâhid gibi kavramlar hakkında bazı çalışmalar² yapılmış olsa da bunlarda *makrûn* olgusuna değinilmemiştir.³ Dolayısıyla bir hadis usulü terimi olan *makrûn* rivayet ve ilişkili olduğu kavramlar tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Bu alanda yapılacak çalışmaların, *makrûn* rivayet konusundaki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Bu çalışmada *makrûn* uygulamasının mahiyeti, işlevi, faydası, gayesi ve hadis ilmi açısından önemi gibi konular açıklığa kavuşturularak alana katkı sunulması hedeflenmektedir.

Çalışmada öncelikli olarak *makrûn*un terim anlamı ve etimolojik tahlili yapılacak, mahiyeti, çeşitleri, yöntemi, terimleşme süreci, *makrûn* rivayetinin sebepleri, işlevi ve gayesi üzerinde durulacaktır. Ardından *makrûn*un, *itibâr*, *âdid*, *mütâbaat* ve *şâhid* kavramlarıyla ilişkisi araştırılacak ve örnek hadis senedlerine yer verilerek konu incelenecektir.

¹ Örnek kullanımlar için bk. Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ehli's-sika ve's-sedâd*, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ehli's-sika ve's-sedâd*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-marife, 1407/1987), 1/34, 70, 76, 108, 125, 151, 161.

² Abdullah Yılmaz, "İstılahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İtibâr Kavramı ile Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/36 (2016), 72-111.

³ Müslim'in *makrûn* olarak rivayet ettiği bazı râviler hakkındaki tespitler için bk. Mustafa Taş, "Müslim'in Ehl-i Bid'at Râvilerden Rivayet ile İlgili Durumu", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2018), 616, 624.

1.1. Makrûn Kavramı ve Etimolojik Tahlil

Makrûn rivayet olgusunun hadis usulündeki yerini ve hadislerin sıhhat derecelerine yaptığı etkiyi belirlemeden önce bu kavramın sözlük ve terim anlamları incelenecektir.

1.2. Sözlük Anlamı

Makrûn (مقرون), *k-r-n* (قن) kökünden türeyen ism-i mefûl kalıbında bir kelimedir. *K-r-n* kökü, “bir şeye bağlamak,⁴ bir şeyin bazısını bazısına bağlamak/bitıştirmek,⁵ esirlerin ipe bağlanması,⁶ bir şeyi başka bir şeye katmak, güç yetirmek, üstesinden gelmek,⁷ güçlü ve sağlam bir şekilde ortaya çıkmak⁸ ve iki işi bir araya getirerek ikisini birlikte yapmak” gibi manalara gelir.⁹ *K-r-n* kökünden türeyen *iktirân* (اقتران) ise iki şeyin yaklaşması ve sanki bir ipte yan yana/dizili hale gelmesi şeklinde tanımlanır.¹⁰ Sözlüklerdeki kullanımlara bakıldığında *makrûn* kelimesinin birden fazla ögenin yan yana gelmesi, birbiriyle irtibatlı olması ve birbirine bağlı olması gibi manaları ifade ettiği görülür.

Konumuza esas teşkil eden *makrûn* (مقرون) kelimesinin sözcük anlamıyla ilgili hem klasik hem de modern dönem sözlüklerinde doğrudan bir tanım yapılmamıştır. *Makrûn* sözlüklerde, cümle içerisinde kullanıldığında, “yakın, bağlı, ilişkili, bitişik, birlikte, beraber” gibi

⁴ Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî & İbrâhim Sâmerrâî (Beyrut: Dâru mektebeti'l-hilâl, ts.), 5/144.

⁵ Ebûbekir Muhammed b. Hasan b. Düreyd, *Cemberetü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Balebekkî (Beyrut: Dâru'l-ilm lil-melâîyn, 1407/1987), 2/794.

⁶ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve sıbâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâîyn, 1407/1987), 6/2181.

⁷ Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî Ebû'l-Abbâs, *el-Misbâhu'l-münîr fî ğarîbi's-şerhi'l-kebir* (Beyrut: Mektebetü'l-ilmîyye, ts.), 2/500.

⁸ İbn Fâris, *Mucemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (b.y: Dâru'l-fikr, 1399/1979), 5/76.

⁹ İbrâhim Mustafâ vd., *el-Mucemu'l-vasût* (İskenderiyye: Dâru'd-dave, ts.), 2/730.

¹⁰ Neşvân b. Saîd el-Himyerî el-Yemenî, *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-Arab mine'l-keûlüm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî vd. (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1420/1999), 8/5466.

manalara gelmektedir. Kur'ân'da *k-r-n* kökünden türeyen beş ayrı formda 36 kelime yer almaktadır. En çok kullanılan form, nesil ve çağ anlamına gelen *karn* ve *kurûn*'dür. Bu yapıda gelen kelime sayısı ise 23'tür.

Ezherî (ö. 370/980), asır/çağ anlamına gelen *karn* kelimesinin *iktirân* kelimesinden türediğini belirterek *karn*, bir zamanda bir araya gelenler şeklinde tanımlar ve bir araya gelenlerden sonrakilerin de başka bir birliktelik oluşturduklarını belirtir.¹¹ Ayrıca o, söz konusu kelimeyi içerisinde peygamberin ya da ilim ehlinde oluşan bir tabakanın bulunduğu zaman diliminde yaşayan topluluk olarak da açıklar.¹² Ezherî'nin bu açıklamaları, *karn*'nin aynı zamanda bir araya gelmiş ümmet, topluluk ve nesil manasını ön plana çıkarmaktadır. İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *k-r-n* kökünün, bir şeyi başka bir şeye katmak ve sağlam bir şekilde ortaya çıkmak şeklinde iki temel anlamı üzerinde durması da *makrûn* kelimesinin taşıdığı anlam açısından dikkate değerdir.¹³

1.3. Makrûnun Terim Anlamı, Mahiyeti ve Yöntemi

Makrûn kavramı 4./10. yüzyılın sonlarından başlayarak, giderek yaygınlaşan ve başta *Kütüb-i Sitte* râvileri olmak üzere hemen tüm râviler hakkında olgusal bir gerçeğe vurgu yapılan bir nitelik arz etmiş ancak tanımı yapılmamıştır. İşlerlik açısından çokça başvurulan bir kavram olmakla birlikte terim olarak mütekaddimûn ve müteahhirûna ait eserlerde tanımlanmaması, üzerinde ayrıca düşünülmesi gereken bir husustur. *Makrûn*'un bir usul terimi olarak mütekaddimûn usulcileri tarafından bilinmemesi, bu kavramın tarihi arka planı ve terimleşme süreci göz önünde bulundurulduğunda anlaşılır bir tarafının olduğunu belirtmek gerekir. *Makrûn*'un kavramlaşma süreci müteahhirûn döneminde tamamlanmış ve bazı râvilerin tenkit ve değerlendirilmesinde bir veri olarak kullanılmıştır. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde “ولا يقال لمثل هذا مقرونا اصطلاحاً”/ *Istilâhî açıdan bu örneğe makrûn*

¹¹ Muhammed b. Ahmed el-Heravî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed Ivaz Murib (Beyrut: Dâru İhyâi't tûrâşî'l-Arabî, 1421/2001), 9/84.

¹² Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 9/84.

¹³ İbn Fâris, *Mucemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (b.y: Dâru'l-fıkr, 1399/1979), 5/76.

denilmez”¹⁴ şeklinde yer verdiği bu ifade, *makrûn*un ıstılâhî bir kavram olduğunu göstermektedir.

Yapılan araştırmalar neticesinde *makrûn*un son dönemde telif edilen usul kitaplarında da tanımlanmadığı tespit edilmiştir. *Makrûn*, terim olarak Arap dünyasında Buhârî'nin *makrûn*ları üzerine yapılan bir çalışmada: جمع الراوي بين راويين أو أكثر في روايتهم حديثاً عن شيخ واحد في أي طبقة من طبقات الرواة “Aynı hocadan hadis rivayet eden birden fazla râvinin, hangi tabakadan olursa olsun rivayetlerinin birleştirilmesidir.”¹⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Ancak tanımda geçen “rivayetlerinin” ifadesinden sonra “tek senedde” ibaresinin ilave edilmesi, karışıklığı gidermek açısından önemlidir. Mücteba Uğur’un telif ettiği hadis terimleri sözlüğünde *makrûn*; “Bazı ravilerin, zayıf hadislerini sika olarak tanınmış bir ravinin hadisiyle birlikte zikrederek ona adeta kuvvet kazandırmak istemesi gibi bir uygulama” olarak tarif edilmiştir.¹⁶ Tanımda, aynı hocadan rivayet etme ve tek senette birleştirme şartları eksik olduğu için *makrûn*, *mütâbaat* ve *şâhiile* karıştırılabilir.

Makrûn uygulamasının mahiyetini daha sağlıklı anlayabilmek için Buhârî ve Müslim’den ilgili örnekleri zikretmek faydalı olacaktır.

Örnek 1:

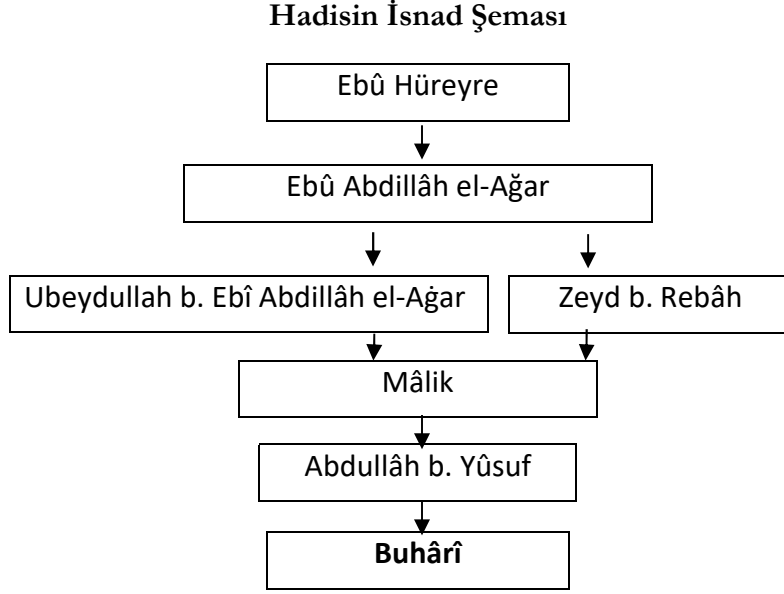
حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ زَيْدِ بْنِ رَبَاحٍ، وَعُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْأَعْرَبِيِّ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْأَعْرَبِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «صَلَاةٌ فِي مَسْجِدِي هَذَا خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ صَلَاةٍ فِيمَا سِوَاهُ، إِلَّا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ».¹⁷

¹⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehziib* (b.y.: Dâru'l-fikr, 1404/1984), 9/105.

¹⁵ Muhammed Abdurrahmân Tavâlîbe, “Men ahrace lehûm el-Buhârî Makrûnîn”, *Menâra* 7/2 (2001), 367.

¹⁶ Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 209.

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sabîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru tavki'n-necât, 2. Basım, 1422/2001), “Tatavvu”, 14 (No. 1133).

İsnad zincirinde yer alan Zeyd b. Rebâh ile Ubeydullah b. Ebî Abdillâh el-Ağar, ikisi de tek râvi Ebû Abdillâh el-Ağar'dan aynı hadisi almışlardır. Bu iki râviden de Mâlik b. Enes, ondan da Abdullah b. Yûsuf aynı hadisi rivayet etmiştir. Dolayısıyla sened zincirinde yer alan Zeyd b. Rebâh ile Ubeydullah b. Ebî Abdillâh, birbiriyle *makrûn*dur. Hadis terminolojisinde, “Hem Zeyd b. Rebâh, Ubeydullah b. Ebî Abdillâh ile hem de Ubeydullah b. Ebî Abdillâh, Zeyd b. Rebâh ile *makrûn*dur” şeklinde çift taraflı olarak zikredilir. Burada her iki râvi, birbirine yaslanarak akran düzeyinde (aynı tabakada) isnad zincirini güçlendirmektedir. İsnad zincirinde bu şekilde yapılan *makrûn*, atıf *vav*nın (ۉ) getirilmesi yöntemiyle yapılır. Sened zincirinde yer alan bu *vav* (ۉ), iki ya da daha çok râviyi, arada hiçbir rivayet lafzı bulunmadan *makrûn* râvileri bir araya getirerek birbirine bağlar. Sened zinciri tahlillerinde ve öğretimi sırasında bu *vav*, “makrûn vavı” olarak adlandırılabilir.

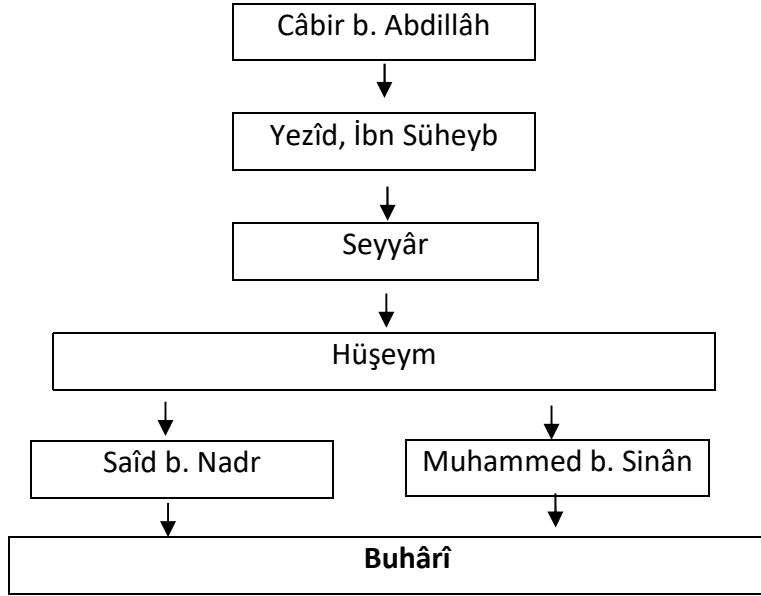
Râvileri bu şekilde yatay/eş zamanlı olarak yani aynı tabaka ve nesildeki râvileri yan yana getirip birbirine bağlayarak hadisi rivayet eden kişi, hadisin tahrîcini yaparak kitabına alan musanniftir. Örnek olarak yer verdiğimiz mezkûr hadisi *makrûn* olarak tahrîc eden Buhârî'dir. Bu yöntemin kullanılmasının amacı sadece hadis rivayetinde kolaylığı sağlamak değil, aynı zamanda hadisi sened yönüyle de güçlendirmektir. Bir hadisin çeşitli tariklerini müstakil olarak rivayet etmekle bir sened

altında toplayarak rivayet etmek arasında yapısal farklar vardır. Bu yöntemin yapısal farkları, işlevleri, amaç ve sonuçları ayrı bir başlık altında incelenecektir.

Örnek 2:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ هُوَ الْعَوْقِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، قَالَ: ح وَحَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ النَّضْرِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا هُشَيْمٌ، قَالَ: أَخْبَرَنَا سَيَّارٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَزِيدُ هُوَ ابْنُ صُهَيْبٍ الْفَقِيرُ، قَالَ: أَخْبَرَنَا جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " أُعْطِيتُ خَمْسًا لَمْ يُعْطَهُنَّ أَحَدٌ قَبْلِي: نُصِرْتُ بِالرُّعْبِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ، وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا، فَأَيُّمَا رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي أَدْرَكْتَهُ الصَّلَاةَ فَلْيُصَلِّ، وَأُحِلَّتْ لِي الْمَعَانِمُ وَمَنْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي، وَأُعْطِيتُ الشَّفَاعَةَ، وَكَانَ النَّبِيُّ يُبْعَثُ إِلَى قَوْمِهِ خَاصَّةً وَيُبعَثُ إِلَى النَّاسِ عَامَّةً.¹⁸

Hadisin İsnad Şeması

İsnad zincirinde yer alan Muhammed b. Sinân ile Saîd b. Nadr birbiriyle *makrûndur*. Çünkü sened zincirinden her iki râvi de hadisi müşterek râvi, Hüşeym'den rivayet etmişlerdir. Bu sened zincirinde

¹⁸ Buhârî, "Teyemmüm", 7 (No. 328).

Buhârî'nin hocalarının, birbiriyle *makrûn* oldukları görülmektedir. Sened zincirindeki *makrûn*, tahvil *hası* (ح) kullanılmak suretiyle yapılmıştır. Tahvil *hası*, bir hadisi farklı isnadlarıyla birlikte rivayet ederken bir isnaddan diğerine geçişi simgeler. Konuya *makrûn* perspektifinden yaklaşıldığında tahvil *hasının* aynı zamanda hadisin senedini güçlendiren *havân* (güç/kuvvet) simgesi olduğu da söylenebilir.

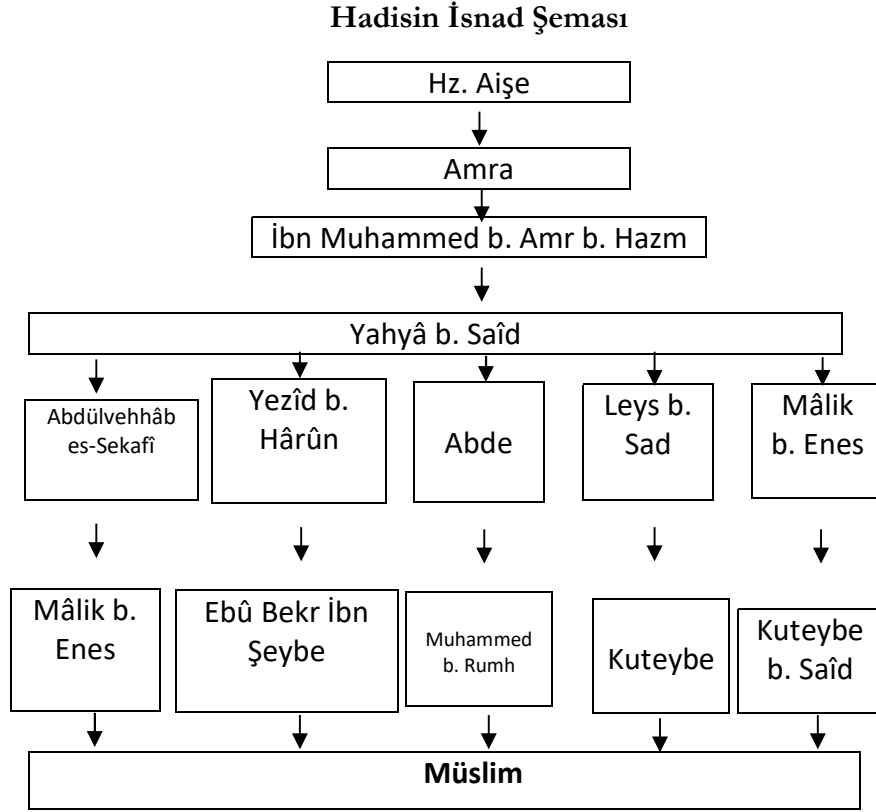
Bir hadisin senedinde hem *makrûn* *vavının* hem de tahvil/*havân* *hasının* zikredilmesi, o hadisin sened açısından sağlamlığına işaret etmektedir. Sened zincirinde bu iki unsurun fazlaca yer alması, hadisin isnad derecesindeki düzeyi göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu yöntemi çokça kullanan Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd gibi müsnanfler, eğer aynı hadisin senedlerini birbirinden bağımsız olarak tek tek rivayet etmiş olsalardı bu durumda hadisin senedinin bütüncül bir bakış açısıyla kavranması zor olacaktı. Bu iki yöntem, sadece hadisin senedinin farklı tariklerini müşterek râvilerde birleştirip bir araya getirme gibi pratik bir çözüm üretmiyor, aynı zamanda hadisin üzerine inşa edildiği sütunların bir arada sistematik olarak dizilişiyle, binanın sağlamlığını da görmeye imkân veriyor. *Makrûn* rivayetinin verdiği bu imkân, daha sonra gelen muhaddisler tarafından keşfedilmiş ve bu özel yöntemin değeri üzerinde tespitler yapılmıştır.¹⁹

Örnek 3:

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ، ح وَحَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، وَمُحَمَّدُ بْنُ زُهَيْرٍ، عَنِ اللَّيْثِ بْنِ سَعْدٍ، ح وَحَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا عَبْدُهُ، وَيَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، كُلُّهُمْ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، ح وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى - وَاللَّفْظُ لَهُ - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ يَعْنِي النَّفَّيَّ، سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ، أَخْبَرَنِي أَبُو بَكْرٍ وَهُوَ ابْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ حَرْمٍ، أَنَّ عَمْرَةَ، حَدَّثَتْهُ أَنَّهَا سَمِعَتْ عَائِشَةَ، تَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: مَا زَالَ جِبْرِيلُ يُوصِيَنِي بِالْجَارِ، حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ لَيُورَثَنِي.²⁰

¹⁹ Tarihî arka plan başlığı altında bu tespitlere ve örnek kullanımlara yer verilmiştir.

²⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîb*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Birr, Sıla ve Âdâb", 45 (No. 2624).

Müslim'in rivayet ettiği hadisin isnad zincirinde uygulanan *makrûn* hem atıf *vanı* hem de tahvil *hası* (ح) kullanılarak yapılmıştır. Sened zincirinde Mâlik b. Enes, Leys b. Sad, Abde, Yezîd b. Hârûn ve Abdülvehhâb es-Sekafî, hadisi aynı râvi Yahyâ b. Saîd'den rivayet ettikleri için hepsi kendi aralarında *makrûn*dur. Ayrıca Müslim'in hocalarından Kuteybe ve Muhammed b. Rumh ikisi birlikte hadisi Leys b. Sad'dan rivayet ettikleri için kendi aralarında atıf *vanıyla makrûn* olarak zikredilmişlerdir. Müslim'in diğer üç hocası ise kendi aralarında birbirlerinin mütâbüdür ancak birbirlerinin *makrûn*u değildir. Çünkü aynı hocadan hadis rivayet etmemişlerdir. Bu bağlamda, Müslim'in hocalarından Kuteybe ve Muhammed b. Rumh arasındaki ilişkinin hem mütâbaat hem de *makrûn* ilişkisi olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Hacer *makrûn* kavramını tanımlamasa da *makrûn* ile mütâbaatın birbirinden

farklı olduğunu “هو مقرونا وانما هو متابعة”/o *makrûn* değildir ancak mütâbaattır” sözüyle dile getirmektedir.²¹

Bu örneklerden sonra *makrûn*, yapılış yöntemleri de göz önünde bulundurularak şu şekilde tanımlanabilir: “Bir isnad zincirinde, üst senedi aynı olmak kaydıyla aynı hocadan hadis rivayet eden birden fazla râvinin, atıf *vanı* ve tahvil *hası* kullanılmak suretiyle birbirine bağlanarak, birlikte/yan yana zikredilmesidir.” *Makrûn* kısaca, hadis senedinde güçlerin birleştirilmesi olarak da görülebilir.

İbn Fâris’in *k-r-n* köküne dair, “bir şeyi başka bir şeye katmak ve onun sağlam bir şekilde ortaya çıkması” şeklinde iki temel tanımı, *makrûn* rivayette görülmektedir. Kelimenin lugat anlamı, hadis ıstılahında aynı nesilden bir râviyi başka bir râviyle bir araya getirmek suretiyle hadisin daha sağlam ve güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına dönüşerek yeni bir anlam kazanmıştır. Özellikle kelimenin kök manasında yer alan ipe bağlama eylemi, hadis terminolojisinde senedin karşılığı olarak görülebilir. Hadisin senedleri arasında araştırma (itibar) ve mukayese yaptıktan sonra sened zincirine *makrûn* râvileri dizen ve bu sistemi kuran kişiye *mukrin* (bir araya getiren, bağlayan) denir. Nitekim yukarıda *makrûn* örneğini verdiğimiz hadislerin *mukrimi* Buhâri ve Müslim’dir.

Makrûn, tasnif dönemindeki musanniflerin hadisleri nakletme yöntemlerinden birini oluşturmaktadır. Musannifler elde ettikleri çok tarihli hadislerin senedlerini ayrı ayrı yazmak yerine, tek senette birleştirme yoluna gitmişlerdir. Böyle bir yöntemi tercih etmelerinin sebepleri üzerinde, *makrûn* uygulamasının işlevsel yönü başlığı altında durulacaktır.

Makrûn, başta *Kitûb-i Sitte* olmak üzere birçok hadis kaynağında görülen bir olgudur. Bu olgunun varlığı baştan beri bilirse de terim anlamıyla dile getirilmesi tasnif döneminden birkaç asır sonra muhaddislerin gündemine gelmiştir.

1.4. Makrûn Türleri

Makrûn’un atıf *vanı* ve tahvil *hası* şeklinde iki farklı yöntemle yapıldığına değinilmişti. *Makrûn*’un bir önceki tanımı ve örneklerinden farklı olarak başka bir çeşidine daha işaret edilmiştir. *Makrûn*’un bu türü,

²¹ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-tehziib*, 1/55.

şibbu'l-makrûn ve *ke'l-makrûn* şeklinde isimlendirilmektedir. Elde ettiğimiz bulgulara göre böyle bir niteleme râvi Muhammed b. Ziyâd b. Ubeydullah (ö. 250/864) hakkında yapılmıştır. Kelâbâzî (ö. 398/1008), Buhârî'nin râvileri hakkında yazdığı *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ehli's-şika ve's-sedâd* isimli eserinde râvi Muhammed b. Ziyâd hakkında “رَوَى عَنْهُ الْبُخَارِيُّ” cümlesinde *şibh-u makrûn* ifadesine yer verir.²² Kelâbâzî'nin bu ifadeyle neyi kastettiğini anlamak için hadisin senedini tahlil etmek gerekmektedir. Buhârî'de geçen ilgili hadisi şu şekildedir:

وَقَالَ الْمَكِّيُّ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ، ح وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ زَيْدٍ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَالِمٌ أَبُو النَّضْرِ مَوْلَى عُمَرَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ بُسْرِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: اخْتَجَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُجَيْرَةَ مُحْصَنَةً، أَوْ حَصِيرًا، فَخَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي فِيهَا، فَتَتَبَعَ إِلَيْهِ رَجَالٌ وَجَاءُوا يُصَلُّونَ بِصَلَاتِهِ، ثُمَّ جَاءُوا لِنَيْلَةٍ فَحَضَرُوا، وَأَبْطَأَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْهُمْ فَلَمْ يَخْرُجْ إِلَيْهِمْ، فَرَفَعُوا أَصْوَاتَهُمْ وَحَصَبُوا الْبَابَ، فَخَرَجَ إِلَيْهِمْ مُغَضَّبًا، فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا زَالَ بِكُمْ صَنِيعُكُمْ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّه سَيُكْتَبُ عَلَيْكُمْ، فَعَلَيْكُمْ بِالصَّلَاةِ فِي بُيُوتِكُمْ، فَإِنَّ خَيْرَ صَلَاةٍ الْمَرْءِ فِي بَيْتِهِ إِلَّا الصَّلَاةَ الْمَكْتُوبَةَ.»²³

Hadisin senedinde yer alan Muhammed b. Ziyâd b. Ubeydullah, Buhârî'nin kendisinden tek hadis rivayet ettiği hocalardandır. Sened zincirinde Muhammed b. Ziyâd'ın tahvil *hası*yla Mekkî b. İbrâhîm'e mütâbaat ettiği görülmektedir. Tahvil *hası*yla bağlanan râvilerin müşterek hocaları, Abdullah b. Saîd'dir. Yukarıda yer verdiğimiz *makrûn* tanımına göre bu hadisi *makrûn* olarak rivayet edenler, Mekkî b. İbrâhîm ve Muhammed b. Cafer'dir. Çünkü her ikisi de hadisi müşterek râvi Abdullah b. Saîd'den almışlardır. Dolayısıyla Muhammed b. Ziyâd ile Mekkî b. İbrâhîm birbirleriyle *makrûn* olmaları mümkün değildir. Çünkü her ikisi de aynı râviden aynı hadisi rivayet etmemişlerdir. Burada Muhammed b. Ziyâd, *makrûn* râvi Muhammed b. Cafer'den hadis rivayet ettiği için o da *şibh-u makrûn* (makrûn benzeri) râvi kabul edilmiştir.

²² Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ehli's-şika ve's-sedâd*, 2/648.

²³ Buhârî, “Edeb”, 75 (No. 5762).

Aktardığımız hadis örneğinde Buhârî'nin, Muhammed b. Ziyâd'dan rivayet ettiği sened hakkında, Kelâbâzî'den sonra *şibh-u makrûn* ve “كالمقرون / *makrûn* gibi” tanımlamalara yer verenler arasında Bâcî (ö. 474/1081),²⁴ İbn Asâkir (ö. 571/1176),²⁵ İbn Halfûn (ö. 636/1239),²⁶ Mizzî (ö. 742/1341),²⁷ Zehebî (ö. 748/1348)²⁸ ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) bulunmaktadır.²⁹

Örnek üzerinden yapılan tahlil ve açıklamalar çerçevesinde *şibh-u makrûn*; “*makrûn* râviden hadis rivayet eden râvi” olarak tanımlanabilir. Yer verdiğimiz bu örnekte de görüleceği üzere, bir râvinin tenkid ve değerlendirilmesinde *makrûn* râvi kadar güçlü bir özelliğe sahip olmasa da *makrûn* râviyle birlikte zikredilmeyen müfred râviye göre daha üst bir kategoride değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. *Şibh-u makrûn* olgusu, her ne kadar hadis usulü terminolojisinde yaygın kullanılsa da bu tespitlerden sonra, bu olgunun, râvilerin tanınmasında ve tenkidinde ayrı bir kriter olarak değer katacağı söylenebilir. Özellikle zayıf râvilerin tenkid ve değerlendirilmesinde *şibh-u makrûn* yaklaşımının, râvinin tenkidine yeni katkılar sunacağı umulmaktadır.

²⁴ Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî el-Bâcî, *et-Tadîl ve't-tecrîb li-men harree lehü'l-Buhârî fi'l-Câmü's-sabîh*, thk. Ebû Lübâbe Hüseyin (Riyad: Dâru'l-livâ, 1406/1986), 2/634.

²⁵ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir, *el-Mucemü'l-müştemil alâ zikri esmâ'i şüyûbi'l-e'immeti'n-nübel*, thk. Sekîne eş-Şihâbî (Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 1401/1981), 240.

²⁶ Ebû Bekr Muhammed b. İsmâîl b. Halfûn, *el-Mulim bi-esmâ'i şüyûbi'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Sad (BeyruBuht: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 227.

²⁷ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980), 25/216.

²⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Guneym Abbas Guneym & Mecdî Seyyid Emîn (Kahire: el-Fârûku'l-hadîse, 1425/2004), 8/103; a.mlf., *Mîzânü'l-ütîdâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed Muavvaz & Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416/1995), 6/153.

²⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/148-149.

1.5. Tarihi Arka Plan

Hadis literatüründe *makrûn* kelimesinin sözlük anlamından bağımsız olarak terim anlamında kullanılmasının ilk izleri Ebû İsa et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-İlelü'l-kebir*'inde görülmektedir. Tirmizî *el-İlelü'l-kebir*'inde *makrûn* kelimesini beş yerde “ وَفِي هَذَا الْبَابِ حَدِيثٌ آخَرَ ذَكَرَهُ أَبُو ”³⁰ “عِيسَى فِي كِتَابِ الْعِلَلِ مَقْرُونًا بَعِيْرَهُ هَذَا الْحَدِيثُ ذَكَرَهُ أَبُو عِيسَى فِي الْجَامِعِ فِي بَابِ الرِّبَاءِ وَالسُّمْعَةِ ”³¹ “عِيسَى فِي كِتَابِ الْعِلَلِ مَقْرُونًا بَعِيْرَهُ ”³² “ذَكَرَهُ أَبُو عِيسَى فِي ”³³ “مِنْ أَبْوَابِ الرُّهْدِ مَقْرُونًا بَعِيْرَهُ ”³⁴ şeklinde geçen ifadelerle kullanmıştır.³³ Bu kullanımlarda da görüleceği üzere bir hadisin senedinin, başka bir hadisin senediyle birlikte değerlendirilmesi yöntemini *makrûn* ifadesiyle hadis literatüründe kullanan muhaddislerin başında Tirmizî gelmektedir. Bununla birlikte yukarıdaki kullanımlarda “مَقْرُونًا بَعِيْرَهُ” ifadesinde geçen *hî* zahirinin senedden ziyade *makrûn*'un lugavî anlamına bağlı olarak hadise işaret ettiği görülmektedir.

Dârekutnî (ö. 385/995) *İlelü'l-hadîs* isimli eserinde, namazda birinin uyarılmak istendiğinde “erkeklerin sübhânallah demesi ve kadınların da el çırpması” hadisinin râvilerinden Zührî'nin, Saîd b. Müseyyeb ve Ebû Seleme b. Abdurrahman yoluyla Ebû Hüreyre'den rivayet ettiği hadisin çeşitli tariklerine ve isnad zincirlerine yer verirken “الْمَقْرُونَاتُ عَنِ الرَّهْرِيِّ، عَنْ سَعِيدٍ وَأَبِي سَلْمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ” şeklinde bir başlık koymuştur.³⁴ Bu başlıkta zikredilen *makrûn*, hadisin farklı tariklerini ve isnad zincirlerini bir araya getirme manasında kullanılmıştır. *Makrûn* kelimesinin buradaki manasıyla, Tirmizî'de geçen manası birbirinden farklıdır. Dârekutnî'nin bu başlıkta yer verdiği *makrûn* kelimesinin, lugavî anlamının dışında, müşterek bir râviden hadis rivayet eden diğer râvilerin

³⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Dahhâk et-Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî el-kebir*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1988), 305.

³¹ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî el-kebir*, 312.

³² Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî el-kebir*, 334, 365.

³³ Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî el-kebir*, 369.

³⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *İlelü'l-vâride fi'l-ebâdîsî'n-nebeniyye*, thk. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Selefi (Riyad: Dâru tayyibe, 1405/1985), 8/59.

bir arada zikredilmesine işaret eden ıstılâhî bir anlamda kullandığı göze çarpmaktadır.

Sened tenkidi açısından önemli bir kavram olan *makrûn*un yerleşik bir kavram olarak yaygın ve ilk sistemli kullanımı Kelâbâzî'nin *el-Hidâye*'sinde görülmektedir. Kelâbâzî râvileri tanıtırken, onların rivayetleri hakkında yaklaşık 50'ye yakın yerde, râvilerin *makrûn* rivayetleriyle ilgili bilgi verir.³⁵ Onun zikrettiği *makrûn*ların bir kısmı, Buhârî'nin hocalarından yaptığı rivayetleri³⁶ bir kısmı da râvilerin başka râvilerden yaptığı rivayetleri kapsamaktadır. Bu konuda yaptığı ilk örnek atıf, râvi Ahmet b. Şebîb b. Saîd hakkında “رَوَى عَنْهُ الْبُخَارِيُّ فِي مَنَاقِبِ عُثْمَانَ وَفِي الْاِسْتِقْرَاضِ” şeklinde ifade edilmiştir.³⁷

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) hadis usulü alanında yazdığı *el-Fasl li'l-vasl el-müddrec fi'n-nakl* isimli eserinin bir yerinde “وَأَمَّا حَدِيثُ عُثَيْدِ اللَّهِ” şeklinde geçen cümlede *makrûn* kelimesine yer verir.³⁸ Bu cümlede *makrûn*, râviyle ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Bağdâdî'nin, eserinin başka bir yerinde *makrûn* kelimesine yer vermemesi, bu kavramın henüz o dönemde rivayetlerin birbiriyle sağlamasının yapıldığı teknik bir usul terimi olarak henüz kullanılmadığını göstermektedir.

Kelâbâzî'den sonra râviler hakkında bilgi verilirken *makrûn* olgusuna yoğun olarak değinen bir diğer muhaddis Bâcî, *et-Ta'âdil ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi's-sabîh* isimli eserinde yaklaşık 45 yerde *makrûn* atfına yer verir.³⁹ Bâcî mezkûr eserinde, Kelâbâzî'nin *el-*

³⁵ Örnek kullanımlar için bk. Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ehli's-sika ve's-sedâd*, 1/34, 70, 76, 108, 125, 151, 161.

³⁶ Örnek kullanımlar için bk. Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ehli's-sika ve's-sedâd*, 1/70, 296, 2/571, 645, 653.

³⁷ Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ehli's-sika ve's-sedâd*, 1/34.

³⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hâtib el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl el-müddrec fi'n-nakl*, thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî (b.y.: Dâru'l-hicre, 1418/1997), 2/853.

³⁹ Örnek kullanımlar için bk. Bâcî, *et-Tadîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi's-sabîh*, 1/336, 368, 381, 411, 465, 481, 489.

Hidâye'sinde işaret ettiği bazı râvilerin *makrûn*larına atıfta bulunmuş, bazı râviler hakkında ise kendisi Buhârî'den yeni *makrûn* tespitleri yapmıştır.⁴⁰

*Makrûm*un yerleşik bir kavram olarak yaygın ve sistemli kullanımının bir başka örneği Yûsuf b. Abdîrrahmân el-Mizzî'nin *Kütüb-i Sitte*'de adı geçen râvileri ihtiva eden *Tebzîbü'l-Kemâl fî esmâ' i'r-ricâl* isimli eserinde görülmektedir. Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemâl*'da râviler hakkında tenkid ve değerlendirme yaparken 94 yerde *makrûn* kelimesine yer verir. Müellif bazı râviler hakkında yaklaşık 35 yerde “روى له البخاري مقرونا بغيره” ibaresiyle Buhârî'nin;⁴¹ 16 kadar yerde “روى له مسلم مقرونا بغيره” ibaresiyle Müslim'in;⁴² روى عنه: يوسف بن الحكم بن أبي سفيان الطائفي (د) “⁴³ وَعَنْهُ: أَبُو دَاوُدَ مَقْرُونًا بِمَارُونَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ”⁴⁴ ve “روى له أبو مقرونا بغيره”⁴⁵ ibareleriyle⁴⁶ üç yerde Ebû Dâvûd'un; “روى له التّرمذيّ حديثا واحدا مقرونا بغيره”⁴⁷ ibaresiyle ve diğer musanniflerle beraber iki yerde Tirmizî'nin;⁴⁸ “ابن ماجه مقرونا يزيد بن رباح”⁴⁹ ve “ابن ماجه حديثا واحدا مقرونا بأخيه حبة”⁵⁰ iki yerde İbn

⁴⁰ Râvi Hâris b. Yezîd el-Uklî hakkında Kelâbâzî'nin yer vermeyip de Bâcî'nin eserinde zikrettiği makrûn atfı örneği için bk. Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marîfeti eblî's-sijka ve's-sedâd*, 2/870-880; Bâcî, *et-Tadîl ve't-tecrîb li-men harrece lebhü'l-Buhârî fi'l-Câmii's-sabîh*, 2/514.

⁴¹ Örnek kullanımlar için bk. Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 1/414, 2/159, 360, 434, 4/532, 5/309.

⁴² Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 5/428, 7/279, 9/389, 12/589, 13/480.

⁴³ Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 6/386.

⁴⁴ Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 21/598.

⁴⁵ Matbu nüshada Ebû “ابو” kelimesinden sonra gelen isim tasrih edilmese de yaptığımız tespitlere göre bahsi geçen râvi Hâlid b. Amr, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde makrûn râvi olarak zikredilmiştir. Bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eşas b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Âdil Muhammed & İmâd Abbâs (Kahire: Dâru't-te'sîl, 1436/2015), “Salât”, 119 (No: 749).

⁴⁶ Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 8/141.

⁴⁷ Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 9/66.

⁴⁸ Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 10/68, 34/233.

⁴⁹ Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 19/56.

Mâce'nin; dört yerde Nesâî'nin *makrûn*larına atıf yapmaktadır.⁵¹ Mizzî'nin râviler hakkında bilgi verip onların tenkidini yaparken *makrûn* uygulamasına bu kadar çok atıf yapmasında Cemmâli'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*'inin etkisinin olduğu tahmin edilmektedir. Eser matbu olmadığı için mukayese yapıp bu hususta kesin bir yargıya varma imkânı bulunamamıştır.

Mizzî'nin yapmış olduğu söz konusu atıflar incelendiğinde *makrûn* tespitinin, sadece zayıf râviler hakkında yapılan değerlendirme ve tespitler için değil, genel olarak diğer râviler için de kullanılan bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. *Makrûn* kavramı, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eyrâf bi-marifeti'l-etrâf* isimli eserinde üç yerde hadis, bir yerde ise râvi desteği şeklinde olmak üzere dört yerde geçmektedir.⁵²

Makrûn kelimesi hadis usulünde râvilerin değerlendirilmesine yönelik bir yöntem olarak Mizzî'yle birlikte aynı dönemde yaşayan İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) *en-Nefbu's-şezî fî şerhi Câmi't-Tirmizî* isimli eserinin bir yerinde "وروى له أبو داود والنسائي وابن ماجه وروى له البخاري مقروناً بغيره" şeklinde zikredilmiştir.⁵³ Buhârî'nin başka râviyle *makrûn* olarak zikrettiği belirtilen râvi, Hasan b. Abdillâh el-Uranî'dir. Buhârî, *Sahib*'inde Uranî'den sadece bir rivayette bulunmuştur. Yine bu dönemde yaşayan muhaddislerden Şemsüddîn Abdilhâdî'nin (ö. 744/1343) *el-Muharrer fî'l-hadîs* isimli eserinde *makrûn* kelimesi, Tirmizî'nin rivayet ettiği bir hadisin tenkit değerlendirmesinde " وَعَنْ اِبْنِ مَسْعُودٍ قَالَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " طَعَامُ أَوَّلِ يَوْمٍ حَقٌّ، وَطَعَامُ الْيَوْمِ الثَّانِي سُنَّةٌ، وَطَعَامُ يَوْمِ الثَّلَاثِ سَمْعَةٌ. وَمَنْ سَمِعَ، سَمِعَ اللَّهُ بِهِ " رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ، (وَقَالَ: (لَا نَعْرِفُهُ مَرْفُوعًا إِلَّا مِنْ حَدِيثِ زَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ وَهُوَ كَثِيرُ الْغَرَائِبِ وَالْمَنَاكِرِ) . كَذَا قَالَ

⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 12/230.

⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*, 9/411, 14/78, 33/63, 35/189.

⁵² Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eyrâf bi-marifeti'l-etrâf*, thk. Abdüssamed Şerefeddin (b.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 1/76, 4/409, 11/454, 13/52.

⁵³ Ebü'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed İbn Seyyidünnâs el-Yamerî, *en-Nefbu's-şezî fî şerhi Câmi't-Tirmizî*, thk. Ebû Câbir el-Ensârî (Riyad: Dârü's-sumeyî, 1428/2007), 4/266.

(وَمُسْلِم) "و" "زِيَاد" "رَوَى لَهُ الْبُخَارِيُّ مَقْرُونًا بَعْدَهُ، وَمُسْلِم" şeklinde geçmektedir.⁵⁴ Şemsüddîn Abdilhâdî'nin buradaki kullanımı, bir râvinin cerhini gerektiren durumdan dolayı zayıf olup da güçlü bir râviyle desteklenen rivayet manasında ele alındığı görülmektedir.

Râvilerin tenkidi ve değerlendirmesinde *makrûn* uygulamasına dikkat çeken eserler arasında, Mizzâ'nın *Tebzîbü'l-Kemâl*'ini tehzîb eden Şemsüddîn ez-Zehebî'nin *Tebzîbü Tebzîbi'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*'i ile İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Tebzîbü't-Tebzîb*'i yer almaktadır. Zehebî, râviler hakkında yaklaşık 60,⁵⁵ İbn Hacer ise 80'den fazla yerde *makrûn* atfına yer vermektedir.⁵⁶

1.6. Makrûn Rivayet Uygulamasının İşlevsel Yönü

Makrûn rivayet, eldeki hadis malzemesinin işlenme biçimini ve metnin ve senedin özel bir yöntemle aktarımını ifade etmektedir. Musannif önce aynı lafızlarla rivayet edilen hadisi, daha sonra bu hadisin kaç tarikle rivayet edildiğini ve ardından rivayetlerin kesiştiği noktaları tespit eder. Bu tespitlerden sonra yapılması gereken, senedin hangi yöntemle aktarılacağıdır. Bu yönüyle *makrûn* rivayetin, aynı lafızlarla rivayet edilen farklı tariklere sahip senedlerin tek isnatta toplanması düşüncesinden doğduğu söylenebilir. Bir araya getirilmemiş ve aynı sened zincirinde birbiriyle ilişkisi kurulmamış iki bağımsız rivayet, *makrûn* adayı olsa da *makrûn* olamaz. Çünkü tek senedde toplanarak râvilerin birbiriyle *makrûniyet* ilişkisi henüz kurulmamıştır. Bununla birlikte makrûn uygulamasının hem hadis hem de sened açısından bir işlevsel yönü bulunmaktadır.

Musannifler, *makrûn* rivayete yer vererek hem hadisin farklı tariklerini tek sened altında bir araya getirip kısaltmış olmakta hem de aynı hadisi eserlerinde tekrar tekrar yazarak eserin hacminin daha da büyümesini önlemektedirler. Dolayısıyla *makrûn* rivayet, kısaltma ve

⁵⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî el-Hanbelî, *el-Muharrer fî'l-hadîs*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Maraşlî vd. (Lübnan: Dâru'l-marife, 1421/2000), 557.

⁵⁵ Örnek *makrûn* atıfları için bk. Zehebî, *Tebzîbü Tebzîbi'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*, 1/176, 221, 308, 326.

⁵⁶ Örnek *makrûn* atıfları için bk. İbn Hacer, *Tebzîbü't-tebzîb*, 1/55, 86, 128, 184, 186, 206.

hadisin tekrarından kaçınma konusunda musannifin işini kolaylaştırmaktadır.⁵⁷

Makrûn rivayet, tariklerin çokluğunda ortaya çıktığı için hadisteki kusurları telafi etmekte ve müfred rivayet hakkındaki töhmetleri gidermektedir. Tariklerin çokluğunun, hadisteki kusurları onarması, ıslah ve telafi etmesi, hadis usulünde *cebr* ve *tavîz* kavramlarıyla ifade edilmektedir.⁵⁸ Hadisteki kusurun telafi edilebilmesi için, kusurun telafiye elverişli olması gerekir.

Musannifler hangi râvinin sika hangi râvinin zayıf olduğu bilgisine sahip olarak eserlerinde *makrûn* rivayete yer verirler. Örneğin Buhârî *Kitâbü'd-duafâ' i's-sağîr* isimli eserinde 418 râvi bilgisine yer verir ve bunlar içerisinde rivayetine yer verdiği râviler vardır. Buhârî, zayıf râvilerin rivayetlerini terk etmez, onları sika râvilerle birlikte *makrûn* olarak tahrîc etmektedir. Buhârî ya da diğer musannifler, hadisin senedinde *makrûn* sistemini kurarken zayıf râvilerin farkında olarak kurmuşlardır. Bu durum, hadisin sıhhatine zarar vermek yerine eldeki rivayet verisini başka rivayetlerle birlikte istimal ederek hem hadisin farklı tariklerden geldiğini hem de zayıf râvilerin rivayetlerinin mutlak surette metruk olmayacağını da göstermektedir. Dolayısıyla *makrûn* rivayetler, sadece rivayeti güçlendirmez aynı zamanda musanniflerin tenkide uğramalarının önünü de alır. Ayrıca *Makrûn* rivayet, musanniflerin hadis rivayetlerinde ne kadar titiz ve hassas olduklarını ortaya koyan önemli bir göstergedir.

Makrûn rivayetlerin fonksiyonlarından birisi de zayıf râvilerin ve rivayetlerinin desteklenmesidir. *Makrûn* rivayet hem zayıf râvilerin derecelerini hem de hadisin sıhhatini olumlu yönde etkiler. Bazı râviler cerhi gerektiren hallere göre zayıf vasfına uğramakta ve bu vasıftan dolayı rivayet ettiği hadis de zayıf niteliği almaktadır. *Makrûn* rivayet, cerh ve tadîl sonucu bilinebilirlik açısından hem maruf hem de meçhul râvilerin hallerine ilişkin yeni tenkid ve değerlendirmelere imkân tanır.

⁵⁷ Tavâlibe, “Men ahrace lehûm el-Buhârî Makrûnîn”, 372.

⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar fî tavâzîbi Nubbeti'l-fiker*, thk. Nûreddîn İtr (Dımaşk: Matbaatü's-sabâh, 1421/2000), 58; Ebü'l-Hasan Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Şerhu Nubbeti'l-fiker fî mustalahâti eblî'l-hadîs*, thk. Muhammed Nizâr Temîm (Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkâm, ts.), 245.

Musannifler zayıf râvilerle sika râvileri bir araya getirmekle, adeta zayıf râviyi güçlendirmekte ve onu daha muteber ve saygın hale getirmektedir. Râvinin tenkit ve değerlendirilmesinde, zayıf râvinin olumlu yönde nitelik ve değer kazanması, sika râvi tarafından rivayetin doğruluğunun teyit ve tesciliyle gerçekleşmektedir. Bir râvinin cerh ve tadîl işlemleri sonucunda mecrûh kabul edilmiş olsa bile, aynı hadisi aynı şeyhten rivayet eden başka râvilerin *makrûn* rivayetleri, râvinin yeniden değerlendirilmesi için bir sebep teşkil etmektedir. Bu bakımdan *makrûn* rivayet uygulaması, râvisinin zayıflığından dolayı merdûd kabul edilen hadislerin yeniden araştırılarak bir değerlendirilmeye tabi tutulması gibi teorik bir zemin ortaya çıkarır. Bu teorinin pratik karşılığı, Tirmizî'nin üçlü taksiminde zayıf kabul edilen ve desteğe ihtiyaç duyan hasen li-ğayrihî kategorisinde yer alan hadislerin destek sayesinde hasen li-zâtihî vasfı almaları şeklinde ortaya çıkar. Bir diğer ifadeyle, *makrûn* rivayetin Tirmizî'nin sıhhat açısından; sahih, hasen ve zayıf şeklinde üçlü hadis taksiminde hasen ve zayıf hadislerin sıhhat derecelerine olumlu yönde etki edeceği söylenebilir.

Makrûn uygulamasının râvi üzerindeki etkisini bir örnekle açıklamak konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Buhârî'nin müfred râvilerinden Abbâd b. Râşid, Yûnus b. Ubeyd ile *makrûn* olarak tahrîc edilmiştir. Öte yandan Abbâd b. Râşid, Buhârî'nin *Kitâbü'd-duafâ'î's-sağır*⁵⁹ Ukaylî'nin (ö. 322/934) *ed-Duafâ'ü'l-kebîr*⁶⁰ ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ' ve'l-metrûkîn* isimli eserlerinde geçmektedir.⁶¹ Yani Abbâd b. Râşid, zayıf râviler arasında zikredilmektedir. Buhârî'nin Abbâd b. Râşid'i zayıf râvi olarak bilip hadisini *makrûn* olarak rivayet etmesiyle Ukaylî, İbn Hibbân ve diğer cerh ve tadîl eserlerinde zayıf râvi olarak anılması arasında bilinçli bir tercih farkından söz edilebilir.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *Kitâbü'd-duafâ'î's-sağır*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Haleb: Dâru'l-vay, 1396/1976), 75.

⁶⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Duafâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmütî Emîn Kalacî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1404/1984), 3/131.

⁶¹ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Haleb: Dâru'l-vay, 1396/1976), 2/163.

Yine Buhârî, Ukaylî'nin zayıf râviler arasında zikrettiği Humeyd b. el-Esved'denüç hadis rivayet etmiştir.⁶² Üç hadiste de Humeyd b. el-Esved *makrûn* olarak yer almıştır. İbn Hacer de râvi hakkında muhaddislerin farklı tenkitlerine yer verirken Buhârî'nin râviden *makrûn* olarak hadis tahrîc ettiği bilgisine yer vermektedir.⁶³

İlerleyen süreçte *makrûn* olgusu fark edilmiş ve ilk dönem yazılan cerh ve tadîl eserlerinde münekkitlerin râviler hakkındaki kanaatlerine ek olarak bu olgu daha sonra zayıf râviler hakkında yeni bir değerlendirme kriteri gibi kullanılmıştır. Bu kriter, nadir de olsa zayıf râvilerin rivayetlerine yer veren Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd gibi musanniflerin zayıf râvilerden hadis tahrîc ederken ne kadar titiz davrandıklarını gösteren önemli bir gerçeğe de işaret etmektedir. *Kütüb-i Sittê*'de zayıf râvilerin rivayetlerine yer vermelerinin dikkatsizlikten değil, bilinçli bir tercih sonucu olduğunu da ortaya koymaktadır. Çünkü zayıf râvinin *makrûn* rivayetinin hadisin zayıflığı üzerinde bir etkisi olamaz. Tam aksine hadisin birden çok tarikten geldiğini göstermesi bakımından hadisi takviye etmektedir.

2. Makrûn Rivayet ile Âdid, Mütâbaat ve Şâhid Arasındaki Fark

Makrûn uygulamasının hadis usulündeki yerini belirgin çizgilerle ayırmak için bu kavramla ilişkili olan *âdid*, *mütâbaat* ve *şâhid* kavramlarına ve bunlar arasındaki benzerlik ve farklara işaret etmek gerekmektedir.

Âdid (عاضد): *Âdid*, yardım etmek, desteklemek, kesmek ve meyletmek anlamlarına gelen *a-d-d* kökünden türemiştir. *Âdid*in sözlük anlamı; destekleyen, yardım eden ve kesen demektir.⁶⁴ Hadis ıstılahında ise *âdid*, eksikliği bulunan bir haberin eksikliğini gideren ikinci bir haber anlamında kullanılır. Hadis ilminde ve hadis kitaplarında *âdid* yerine yardım ve destek anlamına gelen *muâdada* (المعاضدة) kelimesi de

⁶² Ukaylî, *ed-Duaîâ'ü'l-kebir*, 1/268.

⁶³ Ahmed b. Alî b. Hacer Ebü'l-Fazl el-Askalânî, *Fetbu'l-bârî bi-şerhi Sahîbi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-marife, 1379/1960), 1/399.

⁶⁴ İbn Fâris, *Mucemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (b.y: Dâru'l-fıkr, 1399/1979), 4/348-350.

kullanılmaktadır. Bu bağlamda *âdid* yerine *muâdid* (معاذ) kelimesi de kullanılır.⁶⁵

Hadis usulünde *âdid* kavramının ilk temellerinin Tirmizî'nin hasen hadislerle ilgili ileri sürdüğü, “مِنْ غَيْرِ وَجْهِ/birden çok tarikten rivayet edilmiş olması” şartına dayandığı söylenebilir. Çünkü rivayetlerin teaddüt etmesi, hadisin sıhhat zannını/algısını güçlendirdiği gibi müfred olarak/tek tarikten gelmesi de hadisin zayıflığına etki etmektedir. Eğer bir hadis, iki farklı tarikten rivayet ediliyorsa, o zaman hadisin mahfûz olduğu ve bir aslının bulunduğu anlaşılır.⁶⁶ Tirmizî'nin hasen hadislerle ilgili ortaya koyduğu “مِنْ غَيْرِ وَجْهِ/birden çok tarikten rivayet edilmiş olması” şartına ve rivayetlerin birbiriyle desteklenmesi (*âdid*/muadada) olgusuna bağlı olarak, hadis ilminde *mütâbi*, *şâhid* ve *itibâr* kavramlarının doğduğu ve terimleştiği söylenebilir.⁶⁷ Dolayısıyla zayıf, garîb ve müfred bir hadisi, *mütâbi* ve *şâhid* ile destekleyen başka bir rivayet zincirine *muâdid* (معاذ) veya *âdid* denir.

Mütâbaat (متابعة): *Mütâbaat*, peşinden gitmek, izlemek, uymak, takip etmek, kavuşmak, yetişmek ve tabi olmak anlamlarına gelen *t-b-a* kökünden türemiştir.⁶⁸ Kürâunneml (ö. 310/922), *el-Mümecced fi'l-luğa*'sında *tâbea* (تابع) kelimesini “تَابِعَ الرَّجُلُ عَمَلَهُ: أَتَقَنَّهُ وَأَحْكَمَهُ/Adam işini tam yaptı, sağlam yaptı”;⁶⁹ İbn Sîde (ö. 458/1066) ise *el-Muhkem ve'l-muhâtü'l-azam*'ında “تَابِعَ عَمَلَهُ وَكَلَامَهُ: أَتَقَنَّهُ وَأَحْكَمَهُ/İşini tam/sağlam yaptı, sözünü

⁶⁵ Râviye bint Abdillâh b. Alî Câbir, *el-Mustalahâtü'l-badîsiyye beyne'l-ittifâk ve'l-iftirâk* (Cidde: Câmiatü'l-Melik b. Abdilazîz, Doktora Tezi, 2018), 193.

⁶⁶ Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddîmeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc (Riyad: Edvâu's-selef, 1419/1998), 1/307.

⁶⁷ Râviye bint Abdillâh, *el-Mustalahâtü'l-badîsiyye beyne'l-ittifâk ve'l-iftirâk*, 183.

⁶⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil İbn Sîde el-Mursî, *el-Muhkem ve'l-muhâtü'l-azam*, thk. Abülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), 2/56-57.

⁶⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî Kürâunneml, *el-Mümecced fi'l-luğa*, thk. Ahmed Muhtar Ömer & Dâhî Abdulkakî (Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1409/1988), 148.

tam/sağlam söyledi” şeklinde tanımlarlar.⁷⁰ *Mütâbaatın* bu manalarıyla diğer sözlük manaları arasında fark vardır. Hadis usulünde kullanılan *mütâbaatın* bu son verilen mana çerçevesinde şekillendiğini belirtmek gerekir. Çünkü *itibânın* hedefi *mütâbaat* yoluyla rivayeti desteklemek, güçlendirmek ve sağlamlaştırmaktır. Bu hedefle, İbn Sîde’nin tanımındaki “kelamı/sözü/hadisi sağlamlaştırma” manası birbiriyle örtüşmektedir.

Mütâbaatın terim anlamı; ferd veya garîb olduğu varsayılan bir hadisin, metin bakımından benzer olan başka bir tarikten rivayet edilmesidir.⁷¹ Radıyyüddin İbnü’l-Hanbelî (ö. 971/1563) *Mütâbaatın*, “ferd olduğu zannıyla bir râviyi, ister sahâbî râvisi olsun isterse olmasın, rivayet ettiği lafızda/metinde desteklemektir; ya da sahâbî râvisi aynı olmak kaydıyla bir râviyi manada desteklemektir” şeklinde tanımlar.⁷² Tanımda lafız kelimesiyle anlatılmak istenen, aynı hadis metnidir. Sened zincirinde teferrüd eden bir râvi, aynı hadisin başka bir tarikte geldiğinin tespiti sonucunda desteklenmiş olur. Başka tariklerden geldiği görülen hadis, teferrüd eden râvinin akranı olan hocasından rivayet edilmişse “el-mütâbaatü’t-tâmme”, hadisin menşesine daha yakın bir râviden ise “el-mütâbaatü gayri tâmme” ya da “el-mütâbaatü’l-kâsıra” adını alır. Teferrüd eden râviye *mütâba*, araştırma (itibar) sonucu başka tariklerden geldiği tespit edilen hadis ve râvisi için de *mütâbi* (tâbi) terimleri kullanılır.⁷³ Bu iki kavram hem râvinin hem hadisin sıfatlarıdır.⁷⁴

Şâhid: *Şâhid*, tanıklık etmek, şahitlik etmek, onaylamak, tekit etmek, bilmek, açıklamak, getirmek ve ortaya çıkarmak anlamlarına gelen *ş-b-d* kökünden türemiştir.⁷⁵ *Şâhidin* terim olarak ise ferd veya garîb bir hadisin başka bir isnadla gelip gelmediğinin araştırılması sonucunda ikinci

⁷⁰ İbn Sîde, *el-Mubkem ve’l-muhîtu’l-aşam*, 2/59.

⁷¹ Salahattin Polat, “Mütâbaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/180-181.

⁷² Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî Radıyyüddin İbnü’l-Hanbelî, *Kafvü’l-eser fî safveti ulûmi’l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü’l-matbûâti’l-İslâmiyye, 1408/1988), 64.

⁷³ İbnü’l-Hanbelî, *Kafvü’l-eser fî safveti ulûmi’l-eser*, 64.

⁷⁴ Salahattin Polat, “Mütâbaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/180-181.

⁷⁵ Muhammed b. Mukrim b. Alî Ebü’l-Fadl Cemâluddin İbn Manzûr, *Lisâni’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 3/239-241.

bir isnadla da geldiği belirlenen hadis demektir.⁷⁶ İbnü'l-Hanbelî, *şâhid* “sahabî râvileri farklı olan hadisin, başka bir hadise sadece mana bakımından eşit ya da benzer olması” şeklinde tanımlar.⁷⁷ *Şâhid* hem bu ikinci rivayete hem de onun râvisine verilen addır. Böyle bir rivayeti delil olarak zikretmeye *istişhâd* denir.⁷⁸

Mütâbi ile *şâhid* kimi zaman birbiri yerine kullanılsa da aralarında farkın olduğu belirtilmiştir.⁷⁹ Araştırma sonucunda hadisin yeni bir sened versiyonu ortaya çıkan rivayetin lafzı aynı ise ona *mütâbi*, lafızları farklı anlam bakımından benzer ise *şâhid* adı verilir. Ayrıca her iki rivayet aynı sahâbîden geliyorsa buna *mütâbi*, farklı sahâbîlerden geliyorsa buna *şâhid* denir.⁸⁰

Âdid, *mütâbi*, *şâhid* ve *itibar* kavramlarının ister hadisin senedi isterse metni itibariyle ferd veya garîb olsun, bir hadisin bu durumdan kurtulması için yapılan çaba sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Elde mevcut olup da başka bir rivayet versiyonu olmayan hadisin bir desteğe ihtiyaç duyması, *âdid*, böyle bir desteğin var olup olmadığının araştırılıp incelenmesi, *itibar*, inceleme sonucunda tespit edilen hadisin farklı versiyonları ise *mütâbi* ve *şâhid* olarak adlandırılır. *Mütâbaatta* ekseriyetle hadisin metni aynı olacağı için râvi merkezli bir araştırma söz konusuysen *istişhâd*da lafzın aynı olması şartı aranmadığı için hem lafız hem de râvi merkezli olduğu söylenebilir. Kavramlar hiyerarşisinde *âdid*, ferd ve garîb hadisin başka bir versiyonuna duyulan ihtiyacı; *itibar*, araştırmanın kendisini; *mütâbi* ve *şâhid* ise araştırmanın bulgularını/elde edilen verileri karşılamaktadır. Hadisin farklı tariklerinin

⁷⁶ Salahattin Polat, “Şâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/273.

⁷⁷ İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser fî safveti ulûmi'l-eser*, 64.

⁷⁸ İstişhâd, hadis usulü yanında tefsir ilminde de kullanılan bir kavramdır. Bu kavramın tefsir ilminde kullanım amaçları ve örnek kullanımları hakkında bk. Necmettin Çalışkan, *Bilinmeyen Yönleriyle Zemahşerî ve Keşşâfta Asıl Anlam Vurgusu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2022), 186, 205, 247.

⁷⁹ Şâhit, mütâbî ve itibar kavramları arasındaki farklarla ilgili detaylı bilgi için bk. Yılmaz, “İstilahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İtibâr Kavramı ile Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar”, 72-111.

⁸⁰ Polat, “Şâhid”, 38/273.

araştırılmasındaki (itibar) hedef ise hadisin takviye edilip güçlendirilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Zikredilen kavramlar içerisinde *makrûn* ile irtibatlı olan kavram *mütâbaattır*. Önceki bölümlerde tanımlandığı üzere *makrûn* aynı hadis metninin aktarımında görülmektedir. Lafızları birbirinden farklı olan rivayetler için *makrûn* terimini kullanmak söz konusu değildir. Zira *makrûn*da aynı hadisin ortak râviden rivayet edilmesi şartı vardır. *Mütâbaatta* ise böyle bir şart bulunmamaktadır. Lafız bakımından aynı olmasa da mana bakımından aynı olup, aynı sahâbîden rivayet edilen hadisler de *mütâbaat* kapsamı içerisinde değerlendirildiği için bu yönüyle *makrûn* rivayetle *mütâbaat* birbirinden ayrılmaktadır. *Mütâbaatın* aynı hadisin rivayetinde, bir râvinin başka bir senedle desteklenmesi olduğu için bu yönüyle *makrûn* rivayetler *mütâbaat* olarak görülebilir. Bu mantık açısından konuya yaklaşılabilecek olursa tüm *makrûn*ların *mütâbaat* olduğu söylenebilir. Bu durumda mantıksal açıdan *makrûn* rivayetlerin hiçbirinin ferd ve garîb olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Mütâbaatın tanımında “ferd ve garîb olduğu sanılan” şeklinde bir tanımlama yapılsa da böyle bir tahsisin, tüm *mütâbaatlar* için geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü bir hadisin rivayetinde farklı tariklerin tespiti, sadece râvilerin ferd ve hadisin garîb olduğu gerekçesiyle yapılmaz. Hadislerin farklı tariklerini bir araya getirme işlemi, hadis rivayetinin olağan seyrinde gerçekleşen bir durumdur. Dolayısıyla *makrûn* türü rivayetlerde sadece râvilerden birini sika, diğerini zayıf olarak görmek yanlış çıkarımlara yol açabilir. Hangi râvinin teferrüd ettiği ve hangi râvinin zayıf olduğu tespit edildikten sonra *makrûn* uygulamasını ayrı bir veri olarak değerlendirmek gerekir. Aynı anda iki veya daha fazla *makrûn* râvinin tamamı sika olabilir. Bunu anlamak için hem râvilerin cerh ve tadillerini hem de *makrûn* rivayet yöntemine başvurulma nedenlerini bilmek ve ona göre râvi tenkidinde bulunmak gerekir.

İbn Hacer, Buhârî'nin kendisinden sadece bir kez rivayette bulunduğu râvi Hamdân b. Amr ile ilgili *Tehzîbü't-tehziûb* isimli eserinde bilgi verirken “وليس هو مقرونا وإنما هو متابعة”/o *makrûn* değildir ancak *mütâbaattır*” değerlendirmesi yapar.⁸¹ Bu değerlendirmenin mahiyetini

⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziûb*, 1/55.

anlamak için hadisin senedine yer verilecektir. Buhârî’de geçen hadis ve senedine şöyledir:

حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ طَارِقٍ، عَنْ طَارِقِ بْنِ شِهَابٍ، سَمِعْتُ ابْنَ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: شَهِدْتُ مِنَ الْمُقَدَّادِ، ح وَحَدَّثَنِي حَمْدَانُ بْنُ عَمَرَ، حَدَّثَنَا أَبُو النَّضْرِ، حَدَّثَنَا الْأَشْجَعِيُّ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ طَارِقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ الْمُقَدَّادُ يَوْمَ بَدْرٍ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّا لَا نَقُولُ لَكَ كَمَا قَالَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ لِمُوسَى: {فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ} وَلَكِنْ امْضِ وَخُذْ مَعَكَ، «فَكَانَتْهُ سُرِّي عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» وَرَوَاهُ وَكَيْعٌ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ طَارِقٍ، أَنَّ الْمُقَدَّادَ قَالَ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.⁸²

Sened zincirinde yer alan Hamdân b. Amr hakkında Mizzî bilgi verirken “Buhârî başka bir râviyle ondan *makrûn* olarak hadis rivayet etmiştir” şeklinde bir değerlendirme yapar.⁸³ Sened zinciri incelendiğinde ortak râviden hadis rivayet edenlerin İsrâil ve Süfyân olduğu görülür. Hamdân b. Amr ile Süfyân arasında iki râvi daha bulunmaktadır. *Makrûn*dan rivayette bulunanın, *şibh-u makrûn* olduğu tanımına yer verilmişti. Bu senedde *şibh-u makrûn*, Eşcaî’dir. Anlaşıldığı kadarıyla Mizzî, Hammâd b. Amr’ı, İsrâil ile *makrûn* olduğu düşüncesinden hareketle “Buhârî başka bir râviyle ondan *makrûn* olarak hadis rivayet etmiştir” değerlendirmesi yapmıştır. İbn Hacer böyle bir değerlendirmenin doğru olmadığını ifade etmek için Hamdân b. Amr’la ilgili “O *makrûn* değil ancak *mütâbaatır*” düzeltmesi yapar. Böyle bir düzeltmenin, hadis ıstılahındaki *makrûn*un tanımlama biçimiyle mi yoksa Mizzî’nin yanlış bir tespitte bulunduğuyla mı ilgili olduğu hususu tartışmaya açıktır. *Makrûn* kelimesinin hem sözlük hem de terim anlamı bakımından mesele ele alınacak olursa, İbn Hacer’in tespitinin daha doğru olduğu söylenebilir. Zira Mizzî’nin *makrûna* birkaç şeyh ya da nesil uzak olan bir râviyi *makrûn* olarak nitelemesi, sadece *makrûn* kavramında kargaşaya yol açmayacak aynı zamanda diğer râvilerin de *makrûn* olmadıkları halde *makrûn*muş gibi değerlendirilmelerine sebep olacaktır.

⁸² Buhârî, “Tefsîr”, 5 (No. 4333).

⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*, 1/414.

Bu durum hem *makrûn* râvi sayısını artıracak hem de zayıf râviler hakkındaki titiz tenkit ve değerlendirmeleri daha esnek hale getirecektir.

İbn Hacer burada *makrûn-miütâbaat* ayırımı yaparken, *makrûn*ların *miütâbaat* olmadığını belirtmekten ziyade, *miütâbaat*ın altında yer alan *makrûn*un, *miütâbaat*tan farklı daha spesifik bir anlam alanına sahip olduğunun altını çizmek için söylediği anlaşılmaktadır. Sened zincirinde Hammâd b. Amr, Ebû Nuaym ile *miütâbî*dir. Buradaki *miütâbaat* ilişkisi, tahvil *hası* vasıtasıyla kurulmuştur. Tahvil *hası*yla *miütâbaat* ilişkisi kurulan her senedin, mutlaka *makrûn*u vardır.

Makrûn-miütâbaat ilişkisini daha net çizgilerle ayırt edebilmek ve iki kavram arasındaki farkı tam olarak ortaya çıkarabilmek için Buhârî’de geçen şu hadis senedinin açıklayıcı olacağı düşünülmektedir:

حَدَّثَنَا عَاصِمُ بْنُ عَلِيٍّ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذَنْبٍ، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي شُرَيْحٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «وَاللَّهِ لَا يُؤْمِنُ، وَاللَّهِ لَا يُؤْمِنُ، وَاللَّهِ لَا يُؤْمِنُ» قِيلَ: وَمَنْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «الَّذِي لَا يَأْمُرُ جَارَهُ بِوَأْيِهِ» تَابِعَهُ شَبَابَةٌ، وَأَسَدُ بْنُ مُوسَى، وَقَالَ حُمَيْدُ بْنُ الْأَسْوَدِ، وَعُثْمَانُ بْنُ عَمَرَ، وَأَبُو بَكْرِ بْنُ عِيَّاشٍ، وَشُعَيْبُ بْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ ابْنِ أَبِي ذَنْبٍ، عَنِ الْمُقْبِرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ.⁸⁴

Buhârî hadisi zikrettikten sonra, rivayeti başka bir senedle desteklediğini göstermek için “تَابِعَهُ” bağlantı lafzıyla hadisi ve senedi destekleyen yeni bir isnad zinciri daha tahrîc eder. Bu rivayet zincirinde hem *miütâbaat* hem de *makrûn* rivayet örneği bulunmaktadır. Buhârî’nin *miütâbaat* olarak gösterdiği rivayet zincirinde Şebâbe, Esed b. Mûsâ, Humeyd b. el-Esved, Osmân b. Ömer, Ebû Bekir b. Ayyâş ve Şuayb b. İshâk olmak üzere altı *miütâbî* bulunmaktadır. Bunların tamamı hadisi, İbn Ebî Zi’b’den almışlardır. Yani Buhârî’nin Âsım b. Ali’den rivayet ettiği hadise *miütâbaat* eden altı ayrı sened zinciri var demektir. Buhârî’nin bu altı râvîyi, *vav* atfı harfiyle birbirine bağlayarak *makrûn* olarak rivayet ettiği görülmektedir. Âsım b. Ali, diğer altı râvi gibi hadisi İbn Ebî Zi’b’den almış olmasına rağmen bu râvilerle *makrûn* değildir. Çünkü kendisinin yer aldığı senedin üst kısmıyla, *miütâbaat* rivayetindeki senedin üst kısmı birbirinden farklıdır. Asıl senedle *miütâbaat* senedindeki ortak râvi İbn Ebî Zi’b, *miütâbaat* şartını taşımaktayken senedin üst kısmı farklı olduğu için *makrûn* şartını taşımamaktadır.

⁸⁴ Buhârî, “Edeb”, 29 (No. 5670).

Senedin ve metnin desteklenmesi açısından tüm *makrûn*ların *mütâbaat* olduğu ve aralarında umum-husus ilişkisi bulunduğu ancak *mütâbaat*ın kapsamının daha geniş olduğu için *makrûn-mütâbaat* ayırımında muhtemel karmaşayı önlemek için *makrûn*ların *mütâbaat* olarak isimlendirilmemesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. *Mütâbaat* ile *makrûn* arasındaki en belirgin fark; *makrûn* rivayette müşterek râviden rivayet etme şartı aranırken, *mütâbaatta* böyle bir şartın olmamasıdır. Müştereklik vasfı, *makrûn* râviyi, *mütâbi* râviye göre derece bakımından daha güçlü kılmaktadır. Kavramlar hiyerarşisinde *âdidîn*, ferd ve garîb hadisın başka bir versiyonuna duyulan ihtiyacı; *itibarın*, araştırmanın kendisini; *mütâbi* ve *şâhidîn* araştırmanın bulgularını; *makrûn*un ise araştırmanın yöntemini karşıladığı söylenebilir.

SONUÇ

Makrûn, hadis usulü ıstılahının önemli kavramlarındanıdır. *K-r-n* kökünden türeyen *makrûn* lügat olarak yakın, bağı, ilişkili, bitişik, birlikte, beraber” gibi anlamlara gelmektedir. Usul kitaplarında *makrûn*un ıstılahî bir tanımlanması yapılmamıştır. Yapılan araştırma çerçevesine *makrûn*; “Bir isnad zincirinde, üst senedi aynı olmak kaydıyla aynı hocadan hadis rivayet eden birden fazla râvinin, atıf *vavı* ve tahvil *hası* kullanılmak suretiyle birbirine bağlanarak, birlikte/yan yana zikredilmesi” şeklinde tanımlanabilir. *Makrûn*un bir türü olan *şibh-u makrûn*; “*makrûn* râviden hadis rivayet eden râvi” anlamına gelmektedir. Hadisin senedleri arasında araştırma (itibar) ve mukayese yaptıktan sonra sened zincirine *makrûn* râvileri dizen ve bu sistemi kuran kişiye *mukrin* (bir araya getiren, bağlayan) denir.

Makrûn, tasnif dönemindeki musanniflerin hadisleri nakletme yöntemlerinden biridir. Musannifler elde ettikleri çok tarihli hadislerin senedlerini ayrı ayrı yazmak yerine, tek senette birleştirme yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda *makrûn*, başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere tasnif dönemi birçok hadis kaynağında görülen bir uygulamadır. Bu uygulamanın varlığı baştan beri bilinse de terim anlamıyla olgunun dile getirilmesi tasnif döneminden birkaç asır sonra muhaddislerin gündemine gelmiştir.

Sened tenkidi açısından önemli bir kavram olan *makrûn*un yerleşik bir kavram olarak sistemli ilk kullanımı kullanımı Kelâbâzî'nin, Buhârî'nin râvileri hakkında yazdığı *el-Hidâye*'de ortaya çıkmıştır. Kelâbâzî'den sonra

râviler hakkında bilgi verilirken *makrûn* uygulamasına yoğun olarak değinen diğer muhaddisler arasında Bâcî, Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer gibi isimler başta gelmektedir. Bu müellifler râviler hakkında yazdıkları eserlerde özellikle zayıf râviler hakkında bilgi verirken “ روى له مسلم مقرونا ” روى له البخاري مقرونا بغيره, *Buhârî/Müslim onun hadisini başka bir râviyle makrûn olarak rivayet etmiştir*” gibi ifadeler kullanmışlardır.

Musannifler açısından *makrûn* rivayet, kısaltma ve hadisin tekrarından kaçınma, rivayeti güçlendirme, zayıf râviyi destekleme ve musannifin tenkide uğramasının önünü alma gibi işlevler görmektedir. Buhârî ve Müslim gibi musanniflerin zayıf râvilerin rivayetlerine *makrûn* olarak yer vermelerinin, onların dikkatsizliğinden ya da râvi hakkında yeterince malumat sahibi olmamalarından değil, aksine bilinçli bir tercihten kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Senedin ve metnin desteklenmesi açısından tüm *makrûn*ların aslında *mütâbaat* olduğu ve aralarında umum-husus ilişkisi bulunduğu ancak *mütâbaat*ın kapsamının daha geniş olduğu için *makrûn-mütâbaat* ayırımında muhtemel karmaşayı önlemek için *makrûn*ların *mütâbaat* olarak isimlendirilmemesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. *Mütâbaat* ile *makrûn* arasındaki en belirgin fark; *makrûn* rivayette müşterek râviden rivayet etme şartı aranırken, *mütâbaatta* böyle bir şartın olmamasıdır.

KAYNAKÇA

- Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Şerhu Nubbeti'l-fiker fî mustalahâti ebli'l-hadîs*. thk. Muhammed Nizâr Temîm. Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkâm, ts.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sad et-Tüci'bî. *et-Tadîl ve't-tecrîb li-men harrece lehö'l-Buhârî fî'l-Câmi's-sabîb*. thk. Ebû Lübâbe Hüseyin. Riyad: Dâru'l-livâ, 1406/1986.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi's-sabîb*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. B.y.: Dâru tavki'n-necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm, *Kitâbü'd-duafâ' i's-sağîr*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. Haleb: Dâru'l-vay, 1396/1976.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâci'l-luğa ve sıbâhu'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987.
- Çalışkan, Necmettin. *Bilinmeyen Yönleriyle Zemahşerî ve Keşşâfta Asıl Anlam Vurgusu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2022.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Alî b. Ömer b. Ahmed. *İlelü'l-vâride fi'l-ebâdîsî'n-neberîyye*. thk. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Selefi. Riyad: Dâru tayyibe, 1405/1985.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eşas b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Âdil Muhammed & İmâd Abbâs. Kahire: Dâru't-te'sîl, 1436/2015.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-Heravî. *Tebzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed Ivaz Murib. Beyrut: Dâru ihyâi't türâsî'l-Arabî, 1421/2001.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî & İbrâhîm Sâmerrâî. Beyrut: Dâru mektebeti'l-hilâl, ts.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Alî Ebü'l-Abbâ. *el-Misbâbu'l-münîr fî ğarîbi's-şerhi'l-kebîr*. Beyrut: Mektebetü'l-ilmîyye, ts.
- Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Fasl li'l-vasl el-müddrec fi'n-nakl*. thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî. b.y.: Dâru'l-hicre, 1418/1997.

- İb Halfûn, Ebû Bekr Muhammed b. İsmâîl. *el-Mulim bi-esmâ'i şüyûbi'l-Buhârî ve Müslim*. thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Sad. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- İbn Abdilhâdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hanbelî. *el-Muharrer fi'l-hadîs*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Maraşlı vd.. Lübnan: Dâru'l-marife, 1421/2000.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh. *el-Mucemü'l-müştemil alâ zikeri esmâ'i şüyûbi'l-e'immeti'n-nübel*. thk. Sekîne eş-Şihâbî. Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 1401/1981.
- İbn Düreyd, Ebûbekir Muhammed b. Hasan. *Cemberetü'l-luğa*. thk. Remzî Münîr Balebekkî. Beyrut: Dâru'l-ilm lil-melâyîn, 1407/1987.
- İbn Fâris, *Mucemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. b.y: Dâru'l-fıkr, 1399/1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî Ebü'l-Fazl. *Fetbu'l-bârî bi-şerhi Sahîbi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-marife, 1379/1960.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî Ebü'l-Fazl. *Nüzbetü'n-nazar fî tavzîhi Nubbeti'l-fıker*. thk. Nûreddîn Itr. Dımaşk: Matbaatü's-sabâh, 1421/2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî Ebü'l-Fazl. *Tehzîbü't-tehzîb*. b.y.: Dâru'l-fıkr, 1404/1984.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed. *el-Mecrûbîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed. Haleb: Dâru'l-vay, 1396/1976.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim b. Alî Ebü'l-Fadl Cemâluddîn. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Yamerî. *en-Nefbu's-sezâ fî şerhi Câmii't-Tirmizî*. thk. Ebû Câbir el-Ensârî. Riyad: Dâru's-sumeyî, 1428/2007.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhâtu'l-aşam*. thk. Abülhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000.

- İbnü'l-Hanbelî, İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî Radiyyüddîn. *Kafvü'l-eser fî safveti ulûmi'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî. *el-Hidâye ve'l-irşâd fî marifeti ebli's-sjka ve's-sedâd*. thk. Abdullah el-Leysî. Beyrut: Dâru'l-marife, 1407/1987.
- Kürâunneml, Ebü'l-Hasan Alî b. el-Hasan b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî. *el-Münecced fi'l-luğa*. thk. Ahmed Muhtar Ömer & Dâhî Abdulbakî. Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1409/1988.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Maruf. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tuhfetü'l-eşraf bi-marifeti'l-etrâf*. thk. Abdüssamed Şerefeddin. b.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Mustafa, İbrahim vd.. *el-Mucemu'l-vasît*. İskenderiyye: Dâru'd-dave, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîb*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Neşvân el-Himyerî, Neşvân b. Saîd el-Yemenî. *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-Arab mine'l-külûm*. thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî vd.. Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1420/1999.
- Polat, Salahattin. "Mütâbaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Polat, Salahattin. "Şâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/273. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Râviye bint Abdillâh b. Alî Câbir. *el-Mustalahâtü'l-hadisîyye beyne'l-ittifâk ve'l-iftirâk*. Cidde: Câmiatü'l-Melik b. Abdilazîz, Doktora Tezi, 2018.
- Taş, Mustafa. "Müslim'in Ehl-i Bid'at Râvilerden Rivayet ile İlgili Durumu". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2018), 607-631.
- Tavâlibe, Muhammed Abdurrahmân. "Men ahrace lehûm el-Buhârî Makrûnîn", *Menâra* 7/2 (2001), 361-410.

- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre Dahhâk. *Îlelü't-Tirmizî el-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1988.
- Uğur, Mücteba. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Duafâ'ü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tü Emîn Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1404/1984.
- Yılmaz, Abdullah. "İstilahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İ'tibâr Kavramı ile Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/36 (2016), 72-111.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Mîzânü'l-itidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavvaz & Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416/1995.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Tezhibü Tezhibi'l-Kemâl fî esmâ' i'r-ricâl*. thk. Guneym Abbas Guneym & Mecdî Seyyid Emîn. Kahire: el-Fârûku'l-hadîse, 1425/2004.
- Zerkeşî, Bedrüddîn *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc. Riyad: Edvâu's-selef, 1419/1998.